

Havainnot

Suomen mieli – oikea kieli

1800-luku oli Suomessa ripeän henkisen ja aineellisen kehityksen aikaa. Entinen Ruotsin rajamaa, joka 1700-luvulla oli ollut uhkaavasti ruotsalaistumassa, löysi 1800-luvulla oman kansallisen ja kulttuurisen identiteettinsä. Kielensä vaihtaneiden irlantilaisien kohtalo oli meillä vältetty.

Suomen kielen ja suomalaisen kulttuurin merkkitaipauksia 1800-luvulla oli Kalevalan ilmestyminen 1835 ja suomen kielen aseman virallistaminen 1863. Kalevala kohotti hetkessä suomalaisen kansanosan arvostusta paitsi Suomessa myös ulkomailla; jopa ylpeät unkarilaiset olivat valmiit tunnustamaan »kalannahkoihin pukeutuvat» suomalaiset sukulaisikseen.

Suomen kielen aseman virallistaminen, mikä tapahtui Aleksanteri II:n antamalla asetuksella, merkitsi puolestaan sitä, että suomalaiset saattoivat hoitaa asioitaan omalla kielellään. Kieliasetuksen seurauksia oli myös se, että suomenkielinen koululaitos alkoi ripeästi kehittyä; suomen kielellä voitiin opiskella kansakoulusta yliopistoon saakka. Syntyi suomenkielinen sivistyneistö ja luotiin suomenkielinen kulttuurielämä.

Ajatus suomen kirjakielen kehittämisestä ja suomen kielen aseman virallistamisesta oli itse asiassa kytynyt eri tahoilla jo 1800-luvun alkupuolelta saakka. Kun J. V. Snellman ryhtyi 1840-luvulla toteuttamaan omaa kieli- ja kansallisuuspoliittista ohjelmaansa, hänen ei tarvinnut aloittaa tyhjästä, vaan päin vastoin maaperää oli muokattu häntä varten jo yli 20 vuotta.

Keskeisenä edellytyksenä Snellmanin kielipoliittisen ohjelman toteuttamiselle ja suomen kielen aseman virallistamiselle oli

kuitenkin se, että suomen kieli täyttäisi hallinto- ja kulttuurikielelle asetettavat vaatimukset. 1800-luvun alkupuolen suomen kielen tutkijat ja kehittäjät olivat hyvin selvillä suomen kielen puutteellisuudesta. Suomen kielen asemaa ja tilaa kuvaavat hyvin ne sanat, jotka Reinhold v. Becker kirjoitti Turun Wiikkosanomissa v. 1820:

»Ettei Suomen kieli vielä ole tointunut toisten Euroopan kielten vertaiseksi, ei ihmettele kukaan, joka tietää missä ylönkatteessa se näihin aikoihin asti on ollut. Muutamat yläisemmät maakuntalaisemme ovat pitäneet kieltämme niin raakana, ett'eivät ole tahtoneet pilata sillä suutansa ja meiän tulee ihmetellä, etteivät he myös ole hävenneet asua Maassa, kussa sellaista kieltä puhutaan.»

Suomen kielen tutkijat ja kehittäjät olivatkin yhtä mieltä siitä, että suomen kieli oli kehitettävä eurooppalaiset mitat täyttäväksi kulttuurikieleksi; vasta sen jälkeen oli mahdollista ajatella sen aseman virallistamista. Mutta näihin yhteisiin tavoitteisiin 1800-luvun suomen kielen tutkijoiden ja kehittäjien yksimielisyys loppuikin. Niistä keinoista, joiden avulla tavoitteet oli määrä saavuttaa, vallitsi usein suurikin erimielisyys.

Vaikka 1800-luvun kirjasuomen historia on ennen muuta kirjakielen tietoisesta kehittelystä historiaa, se on samalla oikeakielisyyksiä keskinäisen kiistelyn historiaa. Nykyisen kirja- ja yleiskielemme kannalta tämä vaihe on erityisen merkittävä siksi, että silloin suomen kirjakieli sai pitkälti sen hahmonsä, jonka mukaisesti mekin sitä käytämme. Lisäksi 1800-luvulla vakiintuivat vuosikymmeniksi ne periaatteet, joiden mukaan suomen kieltä on tietoisesti ohjailtu ja kouluissa opetettu.

Havaintoja

1800-luvun suomen kielen kehittämistyössä voidaan erottaa useita periaatteellisia suuntauksia, joista merkittävimpiä olivat kieliopillisuuskanta, kansankielisyyskanta ja puhdaskielisyyskanta eli purismi. Eri näkemykset eivät tosin useinkaan esiintyneet puhtaina, vaan samakin suomen kielen kehittäjä saattoi eri yhteyksissä vedota eri periaatteisiin. Saattoipa muutama oikeakielisyysmies lisäksi hyvinkin radikaalisti muuttaa mielipiteitään; näistä takinkääntäjistä tunnetuin oli Elias Lönnrot, jonka nuoruusvuosien liberaali kansankielisyyskanta vaihtui myöhempään puristis-kieliopilliseen näkemykseen.

Kieliopillisuuskanta perustui käsitykseen, jonka mukaan kielen elämää hallitsivat yleiset, »ikuiset» lait, jotka kielentutkijan oli mahdollista löytää. Sen jälkeen kun kielentutkija oli löytänyt nämä lait, hän saattoi myös ohjata ja parantaa kieltä. Lönnrot kuvasikin v. 1848 Suomettaressa kielen ja kieliopin suhdetta seuraavaan tapaan:

»Sen ohessa olen vielä siinä uskossa, että vaikka kieliopin on muodostuttava kielen mukaan, niin on kielen itsenkin eräissä paikoin edellisen [= kieliopin] jälkeen taivuttava. Kieli näyttää minusta monin paikoin ymmärtämättömältä lapselta ja kielioppi sen ymmärtävämmältä opettajalta, jonka pitää hoitolaistansa lajin yhteisten lakien mukaan taivuttaa.»

Kaikkein jyrkimmin kieliopillisuuskanta kiteytyi kuitenkin August Ahlqvistin henkilöön. Hänen mukaansa kielen muotoja oli arvioitava ennen muuta niiden alkuperäisyyden kannalta: paras oli sellainen muoto, joka oli vähiten kulunut. Tämän näkemyksen takana oli ajatus siitä, että kieli muuttuessaan rappeutuu tai turmeltuu; kielentutkijan ja -kehittäjän tehtävänä puolestaan oli estää kielen rappeutuminen, ja tässä työssään hänen tuli käyttää hyväkseen tietoaan kielen laeista.

Tarpeen tullen kielentutkija saattoi puuttua kielen kehitykseen hyvin jyrkästikin; tähän hänelle antoi oikeuden kielen lakien tuntemus. Niinpä kielenkehittäjällä oli, esim. Lönnrotin mukaan, oikeus ottaa käyttöön sellaisiakin muotoja, joita ei tavattu

missään murteissa eikä vanhassa kirjasuomessa. Tämän tulkinnan mukaan kirjakieleen esitettiin mm. yksikkömuotoista komitatiivia (tyyppiä *isä poikanensa*) tapauksissa, joissa tarkoitettiin vain yhtä henkilöä tai esinettä.

Niitä lakeja, jotka kielen elämää ohjasivat, Ahqvist kutsui runollisesti *Kielettäreksi*. Hänen mukaansa Kieletär saattoi joskus olla oikullinen tai epävakainen; joskus se saattoi tuottaa suorastaan vääriä muotoja, kuten esim. sanoissa *avanto* tai *saarento*, joissa oli väärä johtosuhde, tai sanoissa *rangaistus* ja *valaistus*, jotka edellyttivät kantasanoiksi verbejä *rangaistaa* ja *valaistaa*. Tällaisissa tapauksissa Kieletärtä tuli lujinkin ottein opastaa oikealle tielle.

Kaikki Ahlqvistin aikalaiset eivät hyväksyneet hänen tulkintaansa Kielettären oikullisuudesta. Esim. Arvid Genetz huomautti Kirjallisessa Kuukauslehdessä 1877, että Kieletär »ei ole mikään nykyajan fröökkinä, vaan vuosituhansien kuluessa varttunut ja vakautunut henki, joka itse noudattaa niitä luonnon ja aatteen mukaisia lakeja, jotka hän on kielelle säättänyt». Ahlqvist sai osakseen jyrkempääkin arvostelua. Niille, jotka uskalsivat asettaa hänen auktoriteettinsa kyseenalaiseksi, hän vastasi kuitenkin tiukkaan sävyyn, kuten esimerkiksi Suomettaressa v. 1860:

»Vai niin veikkonen! Pitäisi odotella vielä joku sata vuotta ennenkuin joku ilmentyisi, joka Suomen kielen tuntisi kokonaisuudessaan, ja sillä aikaa pitäisi teidän antaa velloa kieli kokonansa mullin mallin. Ei, tähän kauppaan minä en suostu.»

Ahlqvistiin personoitunutta kieliopillisuussuuntausta on jälkeen päin monin perustein kritisoitu. On helppo nähdä, että Ahlqvistin ratkaisuja ohjasi hybriittinen usko omiin kykyihin, samalla kun hänen kannanottonsa usein perustuivat näennäisestä johdonmukaisuudesta huolimatta selvästi ad hoc -ratkaisuihin. Nykynäkökulmasta arvioiden Ahlqvistin ja muiden kieliopillisuuskannan edustajien pahimpana syntinä oli kielen todellisen järjestelmän täydellinen sivuuttaminen. »Kielen lait» olivat tämän suuntauksen edustajille vain

joukko irrallisia ja mielivaltaisesti tulkittuja yksittäistapauksia, ja suomen kirjakieltä kursittiin kokoon ottamalla tilkku sieltä, toinen täältä.

Oikukkaan Kielettären ohjailun nimissä tehtiin myös monia sellaisia ratkaisuja, jotka rikkoivat suomen kielen luontaista ja usein hyvin hienojakoista järjestelmää. Esimerkiksi yksikön ja monikon 3. persoonan pronominiin *hän – se, he – ne* käyttö noudattaa kansankielessä ja siihen perustuvassa puhekielessä selkeää syntaktis-tekstuaalista vaihtelusuhdetta. Samoin on laita mon. 3. persoonan muodoissa: inkongruentti ilmaustyyppi *pojat leikkii* ja monikkomuotoinen *pojat leikkivät* -tyyppi ovat syntaktis-tekstuaalisia variantteja. Tämäntapaiset vaihteluilmiöt särkyivät täysin kovakouraisen puutarhureiden käsissä.

Tällainen kritiikki on tietysti jälkikäteen osin epäoikeudenmukaista; eihän ole kohtuullista vaatia 1800-luvun kielenkehittäjiltä 1900-luvun lingvistisiä näkemyksiä. Ahlqvistin ja hänen edustamansa kieliopillisuussuunnan vaikutus suomalaiseen kielelliseen ilmastoon on kuitenkin ulottunut pitkälti 1900-luvun puolelle, jolloin käsitys kielestäkin on jo ollut toinen. Vanha oikeakielisyysmiesten ääni on kuitenkin viime aikoihin asti ohjannut suomen kielen opetusta ja käyttöä kaikissa maamme oppilaitoksissa ala- tai peruskoulusta yliopistoon saakka.

Kieliopillisuuskannan kilpailijoita oli kansankielisyyskanta, joka nimensä mukaisesti asetti kielen ohjailun ensisijaiseksi malliksi kielenpuhujien todellisen kielenkäytön. Suomessa kansankielisyyskanta esiintyi puhtaimmillaan 1800-luvun alkupuolella. Vuosisadan jälkipuolellahan kieliopillisuussuuntaus sai suomen kielen ohjailussa johtavan aseman, ja kansankielisyysperiaate alistettiin sen palvelukseen: kansankielen muotoja käytettiin kirjakielen kehittämisessä hyväksi vain siltä osin kuin ne edustivat kielen alkuperäisintä ja »turmeltumattominta» kantaa. Muuten kielen kehittämissä ei pidetty tarpeellisena ottaa huomioon kansan enemmistön todellista kielenkäyttöä.

1800-luvun alkupuolen tunnetuimpia

kansankielisyysmiehiä oli K. A. Gottlund. Gottlundin usein siteerattu ja aikanaan kiihkeästi kritisoitu periaate oli: jokainen kirjoittakoon kuten puhuu, omalla murteellaan, eli Gottlundin omin sanoin: *kirjuta niin kuin puhutaan! ja puhu niin kuin hoastetaan!*

Gottlundista on usein annettu se kuva, että hän halusi muuttaa kirjakielen savon murteelle. Tämä kuva on vain osittain oikea: Gottlundia voidaan pitää äärimmäisenä kieliliberaalina, joka halusi antaa kaikkien kukkien kukkia. Gottlundin Otavassa julkaisemasta kielipoliittisesta ohjelmasta myös näkyy, että hän yhdisti kielellisen tasa-arvon vaatimukset yhteiskunnalliseen tasa-arvoon: kaikilla tuli olla oikeus oman murteensa käyttöön. Gottlundin ajatuksissa korostui tällä tavoin yksilön kielen merkitys: kenenkään kieltä ei saanut kahlita aivan kuin kenenkään ajatuksiakaan ei tullut toisten ohjailla.

On ymmärrettävää, etteivät Gottlundin edustamat ajatukset miellyttäneet varsinkaan kieliopillisuuskannan edustajia; olihan Gottlund suoranaisena uhkana oikeakielisyysmiesten itselleen ottaman kielellisen vallan käytölle. Lisäksi hänen käyttämänsä kieli oli suurena syynä siihen, että häneen voitiin lyödä kansallisen kylähullun leima.

Kolmas 1800-luvun merkittävistä oikeakielisyysuuntauksista oli kielellinen purismi, pyrkimys kirjakielen puhdistamiseksi vierasperäisistä aineksista. Purismi ei 1800-luvun Euroopassa ollut pelkästään suomalainen ilmiö. Ruotsissa kirjakielestä pyrittiin karsimaan saksalaisperäisiä aineksia; Norjassa taas tavoitteena oli tanskalaisvallan perinnöstä vapautuminen. Kansallista omaleimaisuutta ja itsenäisyyttä korostava puhdaskielisyys sopikin hyvin 1800-luvun kansallisten liikkeiden aatemaailmaan.

Suomessa kielellinen purismi kytkeytyi suoranaisesti snellmanilaiseen suomalais-kansalliseen ideologiaan; tavoitteena oli toisaalta suomen kielen puhdistaminen vieraista aineksista, toisaalta sen rikastaminen ja kehittäminen kulttuurikieleksi. Nämä kansalliset ja ideologiset tavoitteet ohjasivat varsinkin sitä tietoista sanaston kehittä-

Havaintoja

työtä, jonka tuloksena suomen kieleen luotiin 1800-luvun puolivälissä satoja uusia sanoja (mm. sellaiset kuin *tiede, taide, kirjailija, yksilö, henkilö* jne. – nämä kaikki Volmari Kilpisen käsiä).
Tosin tässä on ehkä paikallaan mainita, että Snellman itse ei ollut purismin kannattaja; hän päinvastoin suhtautui melko penseästi liiallisena pitämäänsä oikeakielisyysoitoiluun. Hän puolusti esimerkiksi lainasanojen säilyttämistä sillä perusteella, että ne yhdistivät suomen kieltä muihin eurooppalaisiin kieliin.

Mutta puristien pyrkimykset eivät rajoituneet vain sanaston suomalaistamiseen, vaan he kiinnittivät huomiota myös muotoja lauseopillisiin seikkoihin. Ruotsalaispohjainen käännösuomi tarjosikin runsaasti perkaamisen aiheita. Toisaalta epäilyttävien muokaluksien mukana suomen kirjakiellestä karsittiin piirteitä, jotka kaikesta päätellen ovat kuuluneet suomen kielen omiin ilmaisuvaroihin; tällä tavoin kävi esim. käänteisen sanajärjestyksen, jota vainottiin ainakin vielä 1950 – 60-luvulla.

Vakavampaa oli kuitenkin se, että myös purismin nimissä harjoitettu kielen näennäinen suomalaistaminen tai systemoiminen monessa tapauksessa johti hienojakoisten järjestelmien rikkoutumiseen, millä on puolestaan ollut seurauksia suomen kirja- ja yleiskielen kehitykselle 1900-luvulla.

Viittaa vain yhtenä esimerkkinä suomen kielen synteettisen luonteen ylikorostamiseen. Koska suomen kielessä voidaan omistaja ja tekijä osoittaa possessiivisuffiksien ja verbien persoonapäätteiden avulla, tuli Lönnrotin ohjeiden mukaisesti pronominiin käyttöä etenkin kirjakiellestä tietoisesti välttää. Tämä kirjoituspöydän ääressä syntynyt vaatimus ei perustunut kansankieleen vaan päinvastoin merkitsi kansankielen huomattavasti hienojakoisempien syntaktis-tekstuaalisten vaihtelusuhteiden kumoutumista. Yhtä lailla yksioikoinen oli vaatimus korvata suomen kielen postpositioilmaukset sijamuodoin (tuli sanoa esim. *rannatse eikä rantaa pitkin*).

Eri oikeakielisyyperiaatteiden keskinäisessä kilpailussa suomen kirjakielen johta-

vaksi kehittämisperiaatteeksi vakiintui 1800-luvun lopulla tiukka kieliopillis-puristinen näkemys. Suomen kieliolojen kannalta hyvin merkittävää lisäksi oli, että tämä periaate ulotettiin myös puhutun kielen alueelle.

Aina 1800-luvun puoliväliin asti puhutun suomen kielen muotoja olivat edustaneet ensisijaisesti kansanmurteet. 1800-luvun jälkipuoliskolla tapahtui kuitenkin merkittävä muutos: kuten oli jo puheena, suomen kieli hyväksyttiin virka- ja opetuskieleksi. Samoihin aikoihin ilmaantuivat myös ensimmäiset kulttuurikodit, joissa suomea käytettiin keskustelukielenä. Näin syntyi tarve sekä virallisen julkipuhesuomen että sivistyneistölle sopivan epävirallisen puhesuomen kehittämiseksi.

Tämä ongelma oli erityisesti suomalainen. Eurooppalaiset kirja- ja yleiskielet ovat yleensä rakentuneet kansallisesti merkittävän keskuksen puhekielen varaan. Suomen kirja- ja yleiskielen kehitys poikkeaa tästä kaavasta. Vaikka vanha kirjasuomi perustuikin paljolti Turun seudun puhekielen, 1800-luvun kirjasuomi koostui jo hyvin erilähtöisistä aineksista; se ei sellaiseenaan enää perustunut mihinkään tiettyyn suomen murteeseen.

Poikkeuksellista oli myös se, että valtakunnan uusi hallinnollinen ja kulttuurinen keskus, Helsinki, oli pääosin ruotsinkielinen ja sijaitsi ruotsinkielisellä Uudellamaalla; samalla tämä merkitsi sitä, että siltä puuttui suomenkielinen murretausta. Kirjakielen rinnastuvaa puhekielen muotoa ei näin ollen ollut löydettävissä. Ratkaisuksi jäi, että virallisissa yhteyksissä ryhdyttiin puhumaan kirjakieltä.

Suoranaiset käytännön tarpeet ja syyt eivät sitä vastoin sanelleet sitä, että kirjakieli vakiintui myös nuorten suomalaisten kulttuurikotien puhekieleksi. Kyseessä oli hyvin tietoinen ratkaisu, joka perustui Lönnrotin ja myöhemmin Ahlqvistin kantaan: he vaativat, että ainakin sivistyneistön tuli puhua kirjakieltä. Esimerkiksi Kotikielen Seuran ensimmäisessä perustamisen jälkeisessä kokouksessa (maaliskuussa 1876) esitettiin luettelo niistä kielenpiirteistä, jotka savo-

laisten ylioppilaiden tuli karsia kielestään. Kymmenen vuotta myöhemmin kuopiolais-syntyinen Ahlqvist saattoikin tyytyväisenä Kalevalan Karjalaisuus -teoksessaan kirjoittaa: »Jos kukaan olen minä sekä kirjallisesti että suullisesti vastustanut liiallista maakuntalaisuutta sekä murrerakkautta, olletikin itäsuomalaista.»

Lönnrotin ja Ahlqvistin ratkaisu, jonka mukaan sivistyneistö ryhtyi puhumaan kirjakieltä, merkitsi samalla sitä, että Suomessa myös puhuttu kieli, erityisesti ns. sivistynyt puhekieli, tuli tiukan normatiivisuuden piiriin. Snellmanilaisen suomalaissuomalaisen liikkeen symboliksi asetettiin puhdas suomen kieli, sekä puhuttuna että kirjoitettuna; samalla kirjakieli korotettiin murteiden yläpuolelle: sen tehtäväksi tuli yhdistää kaikki eri murteita puhuvat suomalaiset saman kirja- ja yleiskielen alle.

Jatkokehityksen kannalta ratkaisevaa oli, että normatiivisen puhekielen vaatimus saavutti 1800-luvun lopussa vielä suhteellisen vähälukuisen suomalaisen sivistyneistön kokonaisuudessaan. Samoin merkittävää oli, että normatiivisuus tuli koskemaan paitsi virallista julkipuhekieltä myös epävirallista arkipuhekieltä. Kirjakieli ja kirjoitettu kieli sai tällä tavoin puhekieleen nähden ensisijaisen aseman: se levittäytyi Suomessa myös sellaisille kielenkäytön alueille, joihin se ei yleensä kieliyhteisöissä kuulu.

Merkittävää oli myös se, että vaikka normatiivinen oikean ja puhtaan kielen vaatimus aluksi koski lähinnä sanastoa sekä äänne- ja muoto-opin piirteitä, vaatimus ennen pitkää käsitti myös puhekielen syntaktisen ja tekstuaalisen muotoilun: sivistyneen ihmisen tuli puhua samalla tavoin kuin hän kirjoitti.

Kirjakielinen puhekieli sai nopeasti näkyviä kannattajia nuoren suomalaisen sivistyneistön keskuudessa. Kiihkeimpiä ja aktiivisimpia heistä oli kirjailija Maila Talvio, joka puheissaan ja kirjoituksissaan käsitteli sivistyneistön suhdetta kirja- ja yleiskielen käyttöön. Esimerkiksi v. 1909 Talvio soimasi Uudessa Suomettaressa itseään ja muita sivistyneistöön kuuluvia tarpeettomien vierasperäisten sanojen kevytmielisestä

käytöstä: pannessamme kielemme tämmöisille alttiiksi »emme ajattele, että yhtä hyvin voisimme avata suonemme ja huvin vuoksi ajaa sinne sekaan vettä ja myrkyä».

Sama intomielisyys hehkuu myös säkeissä, jotka Severi Nuormaa kirjoitti v. 1900: »Nyt valitkaa! Joko lepo ja yö, tai taisto ja työ. Nyt valitkaa! Joko orjan kieli ja orjan mieli ja orjan omatunto, tai Suomen kieli ja Suomen mieli ja Suomen tunto ja kunto.»

Sosiaalisen asemansa ja arvostuksensa ansiosta sekä suoranaisten ohjauksen vaikutuksesta normatiivinen kirja- ja puhekielen malli levisi 1800-luvun loppuvuosina yliopistosta oppikouluihin ja opettajaseminaareihin ja niistä sitten kaikkialle, missä äidinkieltä suomalaislasten päähän pöntättiin. Esimerkiksi Heikki Ojansuu evästi tulevia opettajia Kansakoulun lehdessä v. 1902 seuraavaan tapaan:

»Lapsi oppii kieltä jo ennenkuin se omaa yksilöllisyyttään tajuaa. Se muoto, jossa lapsi kielen omaksuu, on jotenkin tarkalleen sama kuin ympäristön käyttämä, s.o. useimmissa tapauksissa kansanmurre. Koulun tulee johtaa lasta sivistyneen yleiskielen suulliseen ja kirjalliseen käyttämiseen.»

Näin kirjoitti Ojansuu asian periaatteellisesta puolesta, mutta hän antoi myös yksityiskohtaisia ohjeita siitä, kuinka opettajan tuli suhtautua oppilaiden omaan murteelliseen kieleen. Opettajan itsensä ei ensinnäkään tullut puhua murretta: »Yleiskielen oikea suullinen käyttäminen on taitavan opettajan paraita välikappaleita puhetaitavuuden edistämiseksi», Ojansuu neuvoi. Myös oppilaiden murteellisuuksiin tuli tarttua heti ensimmäisellä tunnilla:

»Heti ensi tunnista alkaen kun oppilaat kouluun tulevat, on kiinnitettävä tarkasti huomio murteellisten omituisuuksien oikomiseen. – – Opettajan tulisi ensin kirjottaa taululle lauseita oppilaiden puhettavan mukaan; esim. *Hyvää huamenta, Tuamas! Ei tiato miästä tiältä tyännä. Tyä on miähen kunnia* j.n.e. Nämä esimerkit korjataan kirjakielen muotoon ja niistä saadaan sääntö, että sanan ensi tavussa meidän kotimurteemme *ia* ja *iä* diftongeja kirjakielessä vastaa *ie*, meidän *ua* diftongia *uo*, *yä* diftongia

Havaintoja

yö. Kun asia näin on tehty oppilaille selväksi, niin jää se epäilemättä paljon lujemmin heidän tietoisuuteensa kuin nykyisellä menettelytavalla on laita.»

Mutta myös muuten opettajan oli taisteltava puhtaan kirjakielen puolesta: »Murteen erikoisuuksien huomioon ottaminen ei saa rajoittua vain äänneisiin ja äänneyhtymiin, vaan tulee sen koskea myös sanastoa ja lausetapoja», kirjoitti Ojansuu, ja jatkoi:

»Ruotsalaisten murteiden naapuruuksessa ja yleensä koko n.s. länsimurteen alalla on ruotsalaisten lainasanojen tunkeutuminen kieleen ilmiö, joka vaatii opettajan puolelta erityistä valppautta. Valitettavasti ei useimmilla opettajistamme ole tarpeeksi edellytyksiä erottaakseen tässä vieraan omasta. Mutta pahimpia loukkauskiviä tulisi oppilaille huomauttaa. – – Totta on, etteivät tällaiset sanat aina tule koulussa esiin. Mutta opettaja voi joskus sopivasti ottaa ne muutenkin puheeksi; esim. sisälukutunnilla aina milloin tietää jotain kirjan sanaa murteessa lainan vastaavan. Kielen puhtauden kannalta se ainakin olisi toivottavaa. Itäisillä rajoilla on sama syy taistella venäläistä vaikutusta vastaan.»

Ojansuun oppi ei kaatunut ojaan; päinvastoin J. K. Mäntylä palasi Ojansuun ohjeisiin ja periaatteisiin muutamaa vuotta myöhemmin Virittäjässä, jopa samat esimerkitkin toistaen. Oli myös tapana, että Virittäjässä 1900-luvun alkuvuosina julkaistiin pikku raportteja siitä, miten opettajaseminaarilaiset ja koululaiset olivat oppineet ääntämään kirja- ja yleiskielen symboliksi kohotetun *d*:n. Esimerkiksi opettaja Samppa Luoma kertoi v. 1910, että hänen oppilaistaan Nurmijärvellä lausui *d*:n oikein 36 ja väärin 34; oikeinlausuneista *d*:n äänsi »mallikelpoisesti» 8, väärinlausuneista 7 »päin seiniä», ja muut siltä väliltä, »enemmän tai vähemmän puolivillaisen nousukkaan tapaan».

Pohdittiin myös yleisemmin murteen merkitystä oppilaiden henkisen kehityksen kannalta. Esim. Oskari Santalahti kirjoitti asiasta Virittäjässä v. 1908:

»Murteelta puuttuu sitäpaitsi tarpeellinen taipuisuus, sana- ja muotovaraston täyteläi-

syys ja rikkaus, joita ominaisuuksia kansojen kirjakielessä tapaa. – – Murteen liian suuri huomioon ottaminen pitäisi tarpeettomasti oppilaan ajatuskantaa suppeana ja vaikeuttaisi, ellei tekisi kokonaan mahdottomaksi mielen kohottamista korkeampiin harrastuksiin. Ainoastaan kirjakieli voi ilmaista kansan henkistä yhteiselämää, jonka sivistävän vaikutuksen alaiseksi kansakoululapsikin olisi saatettava. – – Nykyisen yleiskielen ymmärtäminen ja puhuminen on kaikkien suomalaisten ja etenkin koulua käyneiden vaatimukseksi asetettava. – – Kun lapsi siirtyy kodin piiristä kouluun, niin silloin tulee koulun opettaa ja velvottaa häntä käyttämään yleiskieltä, vaikka kuinkakin rakkaalta kotoinen kieli hänelle tuntuisi.»

Voi vain arvella, miten tällainen ensi tervehdyksestä aloitettu kielellinen hevokuuri on vaikuttanut arkaan, juuri kouluun tulleen lapseen; onhan hänen oma kielensä osoittautunut hetkessä vääräksi ja arvottomaksi, jopa taululle nostetuksi pilkan kohteeksi. Mutta meidän ei tarvitse vain tyytyä arvailemaan koululaisen tunteita, koska asiasta on todistajanlausuntokin. Tarkoitan Antti Eskolan kouluvuosien kokemuksia, joista hän on kertonut v. 1980 ilmestyneessä Väinö Linnan juhla-kirjassa:

»Kansakoulun käytyäni minut jostain päähänpistosta lähetettiin oppikouluun, toiselle paikkakunnalle kun omassa pitäjässä ei sellaista ollut. Muutos aiheutti tajunnassani kielellisen ja kulttuurisen hämmennyksen. Ulkopuolinen asioiden järjestelijä koulu, keskiluokan sivistysihanteineen, tunkeutui maailmaani osoittaen sen ihmiset, tavat ja kielen asemaan, joka merkitsi alempiarvoisuutta, hävettävyyttä ja hylättävyyttä. Täytyi todella ponnistella osatakseen erottaa, oliko jokin nimitys, kieliopillinen muoto tai ääntämistapa, jota lapsuudesta saakka olin oppinut käyttämään, kirjakieltä vai murretta, oliko se koulusivistyksen hyväksymää arvokasta vai sen torjumaa rumaa murretta, oliko se kotikulmani paikallinen erikoisuus vai pelkkä minun kotiväkeni hassunkurinen idiosynkrasia.»

Olemme usein paheksuneet sitä, että

Ruotsin Tornionlaaksossa suomenkieliset ummikkolapset pakotettiin kouluun tullessaan puhumaan pelkästään ruotsia, jota he eivät aluksi osanneet sanaakaan. Opettajien motiivit olivat sielläkin hyvää tarkoittavat: tavoitteena oli tehdä suomenkielisistä lapsista yhteiskuntakelpoisia kansalaisia ja saattaa heidät osallisiksi ruotsalaisesta kulttuurista. Suomessa koululapset eivät joutuneet vaihtamaan kieltä, mutta he joutuivat jokseenkin väkivaltaisesti luopumaan omasta ja lähiyhteisönsä kielimuodosta; tilalle tuli heille sekä sanastoltaan että rakenteeltaan vieras kirjakieli.

Voi vain sanoa, että suomalaisen kirjallisuuden suuri onni oli se, että Aleksis Kivi ehti käydä ruotsalaisen koulun ja että hänen yliopisto-opiskelunsaakin lopahtivat alkuunsa. Muuten hän olisi ensi päivästä lähtien joutunut sellaiseen puristiseen kielimyllyyn, että *kraatarit* ja *krouvarit* olisivat saaneet kyytiä. Erityisen vainon kohteeksi olisivat joutuneet sellaiset raskaat svetisismit kuin *olin tykönäni päättänyt* tai *luki preivin eteeni*, nämä esimerkit Kihlauksesta. Jos Kivi olisi elänyt muutamaa vuosikymmentä myöhemmin, hän olisi kenties päätenyt Keisarillisen kouluylhallituksen vanhemmaksi kirjuriksi; suomalaisen kirjallisuuden historiassa hänestä ei varmastikaan mainitaisi sanaakaan.

Ei liioin tarvitse ihmetellä sitä, miksi suomalaisesta kirjallisuudesta löytyy vain vähän vereviä sanantaitajia. Luoviksi kielenkäyttäjiksi ovat lopulta jääneet vain vanhimmat murteenpuhujat, ne joiden kieltä koulu ei ole ehtinyt pilaamaan tai jotka muuten ovat selvinneet koulunkäynnistään vain vähäisin kielellisin vammoin.

1800-luvun aatteellista perintöä meidän vuosisatamme suomen kielen tutkijoille ja kehittäjille oli romanttinen kuva kirjakielestä kansakunnan hengen ilmentäjänä, suomalaisuuden korkeimpana symbolina. Tätä näkemystä on 1900-luvulla ehkä selvimmin ylläpitänyt Martti Rapola, joka vaikutti suomen kielen ohjailuun ja tietoiseen kehitykseen yli puoli vuosisataa. Kirjakielen ja siihen perustuvan »sivistyneen puhekielen» merkitystä Rapola käsitteli jo v. 1924 Tu-

rusa pitämässään virkaanastujaisesitelmässä. Hänen mukaansa kirjakieli on suomen kielen muodoista tärkein:

»Se edustaa kansakuntamme kulttuuria kokonaisuutena, jakamattomana yhteiskunnallisena ja kansallisena voimana, ja se edustaa kulttuuria sellaisenaan, puhtaana, ehdottomana tosiasiana. Sellaisena suorittaa kirjojemme kieli kansakuntamme elämässä korkeata tehtävää. Ja vielä lisäksi: kansakunnan etevinten persoonallisuuksien tietoisesti kehittämänä ja vaalimana se on saavuttanut kyvyn, jota ei millään paikallisella kansanmurteella siinä määrässä ole, kyvyn tunkeutua yliaistilliseen todellisuuteen, ilmaista aineettomaan aatemaailmaan kohdistuvia ajatuksia ja tunteita.»

Rapolan näkemys kirjakielestä ja sen tehtävistä on yllättävänkin idealistinen, kun muistetaan, että esimerkiksi kirjallisuudessa oli jo aikoja aiemmin päässyt valtaan realistinen kuva ympäröivästä todellisuudesta. 1900-luvun suurta yhteiskunnallista murrosta ja sen heijastumista kieleen ei pitkään aikaan haluttu nähdä tai sen vaikutuksia pyrittiin vastustamaan.

Idealistiseen käsitykseen kuului myös 1800-luvulta periytyvä jako hyvään ja huonoon suomeen. Murteita ei enää 1900-luvun puolivälissä tarvinnut pelätä; ne eivät uhanneet kirjakielen asemaa. Niinpä hyvää kieltä edusti paitsi kirjakieli myös vanhimpien, koulun ansiosta tosin melko harvojen puhuma kansankieli, huonoa suomea sitä vastoin oli kaupunkikeskusten ja taajamien puhekieli ja erityisesti slangi. Näihinkin Rapola otti kantaa Suomen Kielen Seuran 40-vuotisjuhlassa v. 1969 pitämässään puheessa, jossa hän arvioi suomen kielen tilaa ja tulevaisuutta:

»Edellytyksiä ns. hyvän kielen jatkumiselle on epäilemättä olemassa. Sen perusteita horjuttavia tekijöitä piilee yhteisön keskuudessa kuitenkin hälyttävän paljon. — Käyttäjien keskuudessa ei pohjakoulun opettama yleiskieli saavuta riittävää varmuusastetta. Sen syrjäyttää useimmiten sosiaalisen lähiympäristön kieli, jossa nousevat pinnalle joukkoviestintävälineiden kielen helposti tarttuvat käyttäytymismallit. Ne

Havaintoja

eivät – enempää kuin uusin kaunokirjallinen tyyli – kaihdakaan hyvän maun vastaisten kielen aineiden levittämistä kaikkiin koteihin eivätkä epäkulttuurisen ilmaisun soluttamista nuorison keskuuteen. Slangi, joka alkuaikheiltaan on kehittymättömyyden apukieli, ei ota väistyäkseen vielä senkään sukupolven keskuudesta, jolta olisi oikeus vaatia kypsyneen ihmisen kielitottumusta.»

Samaan vaaranuhkaan, eteläsuomalaisen kaupunkipuhekielen vaikutukseen, viittasi myös Terho Itkonen Kotikielen Seuran 100-vuotisjuhlassa pitämässään puheessa v. 1976. Hänen mukaansa kirjasuomi on yhä »hallanarka kukka», joka vahvistuakseen kaipaa huolenpitoa päivästä päivään. Yhdeksi huolenpidon keskeiseksi tehtäväksi Itkonen mainitsi huolehtimisen siitä, ettei murteista loitonnut keskustelusuomi etäänny myös selkeästä kirjasuomesta.

Tässä tapauksessa ankaratkaan puutarhurin otteet tuskin enää auttavat. Viimeisten 20 – 30 vuoden aikana puhekieli on yhä selvemmin alkanut irtautua kirjoitetun kielen normeista. Tämä ilmiö koskee sitä paitsi yhtä hyvin akateemisen koulutuksen saaneiden kuin vähemmän kouluja käyneiden kieltä. Olennaista tässä muutostapahtumassa on se, että uusi arkipuhekieli on myös rakenteeltaan ja muulta perusluonteeltaan muuta kuin puhuttua kirjakieltä; sen lause- ja tekstirakenne on toinen, luonnostaan puhekielen mukainen. Lisäksi tälle uudelle puhekielille on ominaista aiempaa suurempi puhujittainen vaihtelu.

Tämä merkitsee sitä, että vasta nyt on Suomessa kehittymässä se kielimuoto, joka 1800-luvulla jäi syntymättä, nimittäin epävirallinen puhuttu yleiskieli. Oikeakielisyysmiesten ja kansa- ja oppikoulunopettajien utteruuden ja ankaran ohjailun vaikutusta on ollut se, että suuri osa Suomen kansasta on sadan vuoden ajan puhunut niin kuin kirjoittanut, kieltä, joka ei ole ollut kenenkään äidinkieltä vaan vasta koulussa opittua.

Kaikille yhteisen kirjakielen puhumista on usein perusteltu myös kielelliseen tasa-arvoon viittaamalla. Tässä tapauksessa tasa-arvoon viittaaminen kätkee kuitenkin sen

seikan, että pikemminkin on ollut kyse kielivallasta, jonka kohteeksi ovat joutuneet koulunsa aloittaneet lapset. Kovinkaan tasa-arvoisena ei liioin voi pitää esim. Rapolan äsken lainattuun lausumaan sisältyvää arviota slangista ja sen puhujista.

Todellinen kielellinen tasa-arvo voi toteutua vasta sitten, kun yhteisön sosiaalinen toleranssi on valmis hyväksymään erilaisia puhutun kielen muotoja. Tämä edellyttää sitä, että kieliyhteisön jäsenet pystyvät suhtautumaan toistensa kieleen (tai omaan kieleensä) ilman ennakkoluuloja ja kielteisiä arvovaroja. Kysymys oikeasta ja väärästä kielestä menettää silloin merkityksensä, ja kieli saa sen arvon, joka sillä itse kunkin yksilöllisen identiteetin rakentajana pitäisi olla (ja pitäisi saada olla). Kielenopetuksessa ja -huollossa tämän realistisen kielikäsitteksen hyväksyminen merkitsee samalla sitä, ettei kenenkään omin kielimuoto jää kielellisen vallankäytön jalkoihin.

HEIKKI PAUNONEN